

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-53>

УДК 373.2.016:17

Новик І.М., Ахалая Н.А.

Київський університет імені Бориса Грінченка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПОЧУТТЯ ДОБРОТИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз психологічних, педагогічних і методичних джерел з досліджуваної проблеми. З'ясовано сутність і зміст поняття «доброта». Висвітлено педагогічні підходи різних науковців щодо розвитку почуття доброти у дошкільників. Визначено те, що старший дошкільний вік є чутливим періодом для розвитку почуття доброти у дітей, оскільки у цей час формуються відчуття власних можливостей, потреба в самостійній діяльності, основні уявлення про навколишній світ, добро і зло тощо. Охарактеризовано форми, методи та засоби розвитку почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку. Подано структуру і зміст авторського навчально-методичного комплексу для вихователів «Доброта врятує світ».

Ключові слова: доброта, почуття доброти, розвиток, старший дошкільний вік, навчально-методичний комплекс.

Novyk Iryna, Akhalaia Natiia

Borys Grinchenko Kyiv University

FEATURES OF DEVELOPMENT OF A SENSE OF KINDNESS AMONG OLDER PRESCHOOL-AGE CHILDREN

Summary. The article gives a theoretical analysis of psychological, pedagogical and methodological sources on the issue under consideration. The essence and definition of the concept "kindness" is studied out. It is found out that the senior preschool age is a sensitive period for development of a sense of kindness among children, because at this time a sense of their own capabilities, need for independent activity, basic ideas about the outworld, good and evil etc. are being formed. It is proved that an important condition of kindness education in a preschool institution is a sincere and effective display of adult's love to a child, which encourages her/him to show good feelings in communication with others. The pedagogical approaches of different authors on the development of kindness among preschool-age children are highlighted. The forms, methods and means of developing kindness among older preschool-age children are characterized. The effective forms of forming a sense of kindness among children include the following: integrated classes, walks, cultural and leisure forms of work (birthdays celebration, evenings and mornings of kindness). The following methods are determined: observation, story, ethical conversations, moral dialogues, personal example, review and discussion of paintings and illustrations, fiction reading, socio-dramatic play, competitions, staging, work, suggestion, persuasion through explanation, discussion of moral situations, staging an example of positive behavior. The effective means of forming a sense of kindness include: fiction, Ukrainian folklore of various forms, fine arts, nature and the environment, films and animated cartoons, music, ethno-pedagogy. The structure and content of the author's teaching materials for educators on "Kindness will save the world" is given. The teaching materials on "Kindness will save the world" contain the following headings: 1) thematic planning on the development of a sense of kindness among older preschool-age children; 2) lesson plans based on the proposed thematic planning; 3) a catalog of didactic games and exercises; 4) a catalog of fairy-tales; 5) scenarios of educational activities; 6) psychological and pedagogical advice for parents.

Keywords: kindness, sense of kindness, development, older preschool age, teaching materials.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення матеріальні цінності переважають над духовними, тому постає необхідність у негайному вдосконаленні системи освіти й включення до неї моральної складової. Як засвідчує педагогічний досвід у сучасних дітей спотворені уявлення про доброту, милосердя, справедливість. Дітей відрізняє емоційна, вольова і духовна незрілість. Доброта і милосердя – це найвищі моральні цінності, вершина людського духу. У них проявляються гармонія почуттів, думок, вчинків, активне протистояння всьому поганому, боротьба зі злом, готовність допомогти кому-небудь або пробачити когось із співчуття. У низці чинних вітчизняних законодавчих документів, зокрема у Законах України «Про освіту» та «Про дошкільну освіту», «Державній національній програмі Освіта (Україна XXI століття)», Стратегії розвитку освіти на 2012–2020 рр., Базовому компоненті дошкільної освіти відображено тенденції до модернізації змісту освіти у напрямку переосмис-

лення моральних орієнтирів, визначення нових виховних цінностей, серед яких одне з визначальних місць належить доброті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування високоморальної особистості завжди була надзвичайно актуальною. Високі наукові здобутки у цій сфері належать таким вітчизняним дослідникам: І. Бех, В. Білоусова, А. Богуш, Н. Гавриш, О. Кононко, В. Котирло, Т. Кравченко, В. Кузь, С. Ладивір, Л. Лохвицька, Т. Поніманська, І. Рогальська та іншим авторам. Формування почуття доброти у дітей також є напрямом дослідження у галузі педагогіки та психології закордонних науковців, а саме: А. Allen-Handy, J. Binfet, L. Donaldson, C. Enns, A. Gaertner, M. Haslip. Зокрема, науковцями наголошується на необхідності якомога раніше розпочинати цілеспрямовану педагогічну роботу з розвитку у майбутнього покоління почуття доброти.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, незважаючи на

значний внесок сучасних дослідників, проблема розвитку почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку ще не стала предметом ґрунтовних і комплексних наукових досліджень. У контексті нашої проблеми дослідження виявлено низку суперечностей між: суспільною значущістю виховання та розвитку доброти у дітей старшого дошкільного віку і недостатньою розробленістю цієї проблеми в теорії і практиці дошкільної освіти; наявністю великого спектру теоретичних і практичних досліджень, в яких розкриваються роль і функції моральних виховання, значення формування моральних якостей у духовному зростанні особистості і відсутністю комплексної моделі та методики виховання та розвитку ціннісних соціально-моральних орієнтирів, почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку; потребою педагогів закладів дошкільної освіти у використанні інноваційних, якісно нових форм, методів, інформаційних технологій з виховання та розвитку почуття доброти і відсутністю відповідного програмно-методичного забезпечення. Таким чином, **мета статті** полягає у розкритті особливостей розвитку почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Досвід вітчизняної дошкільної педагогіки дозволяє вести мову про можливість емоційного прийняття, розуміння і присвоєння дітьми старшого дошкільного віку загальнолюдських цінностей добра, істини, краси, праці [8, с. 102]. Так, за твердженням психологів, уже для дітей раннього віку характерне зародження уявлень про хороше і погане на основі фізіологічних реакцій. Згодом дитина починає орієнтуватися на оцінки дорослих про навколишню дійсність і про себе. За допомогою дорослого у неї починають складатися перші критерії оцінки того, що відбувається, які потім лягають в основу її морального розвитку. Засвоєння норм при цьому відбувається у процесі спостереження за реакціями дорослих, тому особливого значення набуває позитивний приклад і оцінка дорослого впродовж усього періоду дитинства, починаючи з моменту народження дитини. Так, Т. Дугкевич виокремлює дві послідовні стадії прийняття норм і цінностей в ранньому дитинстві і дошкільному віці. За його словами, «спочатку діти копіюють лише словесні формулювання, наприклад, повторюючи при виконанні тієї чи іншої забороненої дії «не можна, не можна!». Пізніше дитина засвоює в поведінці соціальні та морально-етичні цінності, здійснюючи схвалювальні вчинки тому, що вона «хороша», а не тому, що від неї вимагають такої поведінки» [5, с. 201]. Орієнтація на дорослого і його оцінку, заохочення або покарання мотивує поведінку дитини і визначає її вибір реакції на ту, чи іншу ситуацію.

Теоретичний аналіз наукових джерел дає змогу нам стверджувати, що доброта – поняття емне і різнобічне. Це – чуйність, доброзичливість і, головне, людяність по відношенню до людей. Уміння поступитися своїм «я», «хочу» заради «ми», «зобов'язаний». Здатність розділяти негаразди і радості інших людей, не заздрити успіхам і не бути злими. Я. Корчак зазначав: «Мені здається, що добра людина – це така людина, яка володіє уявою і розуміє, як інший, вміє відчувати, що інший відчуває» [3, с. 14].

На нагальній необхідності плекати в дітях дошкільного віку доброту та потребу в підтриманні доброзичливих взаємин із довіллям наголошує Н. Гавриш. Розвивати почуття доброти у старших дошкільників можна, на думку фахівця, «тільки за умови цілеспрямованості та усвідомлення дорослими своєї відповідальності за це» [2, с. 44].

А. Богущ визначила такі прояви добра в поведінці особистості, як «благородство, любов, чуйність, щастя, чутливість, щедрість, радість, добродушність, доброта, великодушність, милосердність, доброзичливість, ніжність, уважність, співчуття, моральна чистота та співпереживання» [1, с. 24].

Ідея добра, як стверджує С. Ладивір, має неодмінно стати частиною кожної дитячої душі, і тільки тоді вона увійде в її погляди, думки та переконання [9]. Важливою складовою плекання добра в дитини старшого дошкільного віку є вироблення в неї навичок розпізнавати та регулювати емоції, зокрема й негативні. Дослідники зауважують, що дитина має виховуватися на позитивних прикладах, їй змалечку має прищеплюватися звичка робити добро друзям, знайомим, рідним, всіх, хто її оточує [9]. Значущим є висновок С. Ладивір, що «гуманні взаємини між членами сім'ї сприятимуть закріпленню здатності дитини вершити добро і перетворювати цю морально-етичну здатність у внутрішню потребу та особистісну цінність» [9, с. 5].

Значущість дошкільного віку в сенсі залучення до загальнолюдських цінностей простежується у роботах О. Доманюк. Автор вказує, що «в дошкільному віці виникають умови, сприятливі для засвоєння дітьми норм і принципів моралі. Разом з тим, якщо період, коли дитина дуже чутлива до моральної сфери, не був правильно використаний, надолужити згаяне буде згодом надзвичайно складно» [4, с. 29].

Отже, дослідниками доброта визнана як джерело індивідуальної мотивації і розглядається як позитивна чи негативна значущість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства в цілому, визначається не їхніми властивостями самими по собі, а їх залученням у сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин; критерій і способи оцінки цієї значимості, виражені в моральних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях. Результати розвитку почуття доброти залежать не тільки від вихователів, педагогів та батьків, які мають чималий вплив на дитину, а й від форм, методів і засобів виховання, адже правильність і доцільність їх використання – це, без сумніву, основа успіху морального виховання дитини в цілому, і розвитку почуття доброти зокрема.

Сьогодні існує чимало класифікацій форм, методів і засобів морального виховання, які будуть доцільними і для розвитку почуття доброти у дітей. Так, С. Козлова та Т. Кулікова серед засобів морального виховання виокремлюють засоби художньої групи: художню літературу, образотворче мистецтво, кіно, музику тощо. На думку дослідниць, ця група засобів сприяє емоційному забарвленню пізнавальних моральних явищ, вони мають високу ефективність при формуванні моральних уявлень і почуттів [7, с. 199].

Поділяє цю думку і Н. Якименко, яка зазначає, що «завдяки читанню творів художньої лі-

тератури та її обговоренню, розпізнаванню на картинках та ілюстраціях емоцій відбувається переключення уваги дитини на емоційний стан інших людей» [13, с. 16]. Як зауважує О. Панченко, за допомогою художніх творів можна проаналізувати поведінку героїв, їхні вчинки, виділити позитивні та негативні риси характеру. Казки, вірші, пісні висвітлюють питання дружби, любові, милосердя. На їх прикладі педагогу простіше розкрити сутність негативних і позитивних цінностей, пояснити дітям їх відмінність [10, с. 109].

Важливим джерелом розвитку творчої дитини В. Сухомлинський вважав складання казок. Педагогічні казки українського педагога ніби опосередковано, непомітно зовні, але активно й ефективно виховують у дітей найкращі людські почуття широчинності і любові до всього прекрасного, формують перші навички людяності у взаєминах між собою [12, с. 154].

Для розвитку почуття доброти у дітей важливе значення має також використання таких художніх засобів, як зображувальне мистецтво (малювання «Листівка добрій людині»), музика (пісні «Якщо добрий ти» на музику М. Пляцковського), кінофільми та мультиплікаційна анімація.

Сучасні дослідники (А. Богуш, В. Кузь, П. Лещенко) для формування почуття доброти у дітей перевагу надають українському фольклору: казки, ігри, пісні, малі форми (забавлянки, утішки, прислів'я, приказки, мирилки, скоромовки, примовки, лічилки, загадки). Усна народна творчість здавна широко використовувалась у народній педагогіці в якості засобу розвитку у дітей моральних оцінок, норм і з позицій справедливості, добра, розуміння дітьми вчинків та поведінки дорослих.

До важливих засобів розвитку почуття доброти у дітей дошкільного віку відносимо природу. На думку О. Долинна природа сприяє формуванню в дітей бажання піклуватися про слабших, викликає почуття гуманізму. При правильній педагогічній організації вплив природи на моральну сферу дитини є багатограним, це важливий засіб виховання поведінки та почуттів [3, с. 14].

Унікальним засобом розвитку почуття доброти є навколишнє середовище, адже воно може бути пронизане любов'ю й доброзичливістю або жорстокістю та аморальністю. О. Панченко зазначає: «Соціальне середовище – це не просто зовнішня умова, воно є справжнім джерелом розвитку, оскільки саме воно закладає програму того, які здатності та здібності мають виникнути у дитини...» [10, с. 109]. Тобто воно активізує механізми морального виховання та відіграє вирішальну роль у розвитку певних моральних якостей, почуттів, зокрема й почуття доброти.

Серед форм формування почуття доброти у дітей, на думку Н. Гавриш, особлива роль має відводиться святам і розвагам: «Добре словечко зігріє сердечко», «Добрі вчинки розумної дитинки», «Раз добром налите серце – ввік не охолоне» тощо [2, с. 44].

До методів формування почуття доброти у дошкільників В. Рогожкін відносить:

- методи формування сумління (інсценування, лекція, розповідь, бесіда, пояснення, особистий приклад, диспут, навіювання);

- методи стимулювання волі (заохочення, збудження, вимога та інші);

- методи формування поведінки (організація моральних відносин у процесі гри, праці у повсякденному житті);

- методи виховання почуттів (включення до активної творчої діяльності, вплив на почуття за допомогою міміки, мови та жестів, тактильний метод, опора на емоційність змісту) [11, с. 94].

Варто зауважити, що якими би хорошими не були методи впливу, ефективний результат вони дадуть завдяки окремим умовам: «будь-який метод повинен бути гуманним, який не принижує гідності вихованця; він має бути реальним, що потребує логічного завершення; обраний метод не повинен застосовуватись однотипно, шаблонно; варто враховувати ступінь складності якості, що формується; у розвитку почуття доброти перевагу доцільно надавати практичним методам, які передбачають навчання старших дошкільників способом дій; методи застосовуються не ізольовано, а в комплексі, у взаємозв'язку» [6, с. 107].

Дослідження науковців і практиків підтверджують гіпотезу про те, що існує обмаль методичних напрацювань щодо формування почуття доброти у дітей дошкільного віку. З цією метою нами було розроблено навчально-методичний комплекс для вихователів «Доброта врятує світ» (рис. 1).

Рис. 1. Титульна сторінка авторського навчально-методичного комплексу для вихователів «Доброта врятує світ»

Навчально-методичний комплекс «Доброта врятує світ» містить наступні рубрики: 1) тематичне планування з розвитку почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку; 2) плани-конспекти занять; 3) каталог дидактичних ігор і вправ; 4) каталог казок; 5) сценарії виховних заходів; 6) психолого-педагогічні поради батькам.

Вважаємо за необхідне розкрити сутність і зміст кожної рубрики.

1. Тематичне планування з розвитку почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку. У цій рубриці подано тематичне планування, у якому зазначено десять тем інтегрованих за-

нять, спрямованих на розвиток почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку.

2. *Плани-конспекти інтегрованих занять.* У запропонованих десяти планах-конспектах інтегрованих занять передбачається використання всього спектру методичних прийомів (вербальних, наочних, ігрових) з урахуванням індивідуально-диференційованого підходу до дітей. До прикладу, інтегроване заняття «Навчимося у сонечка доброти» (зв'язне мовлення+художньо-продуктивна діяльність) передбачає: читання вихователем літературних творів (казки, вірша), проведення етичної бесіди, дидактичні гри («В якому вчинку живе добро», «Кошик добрих справ», «Назви слово, протилежне за значенням», «Вчити правильно»), мовленнєва гра «Продовж речення», аналіз прислів'я про добро, виготовлення вітальної листівки; малювання.

3. *Каталог дидактичних ігор і вправ.* До навчально-методичного комплексу з розвитку почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку увійшло двадцять п'ять дидактичних ігор морально-етичного змісту: «Вгадай, хто це?», «Компліменти», «Оціни вчинок», «Гуртом веселіше», «У гостях у Правди і Брехні», «Чарівне джерело», «Люди і ляльки», «Помічники людини», «Вгадай емоцію», «Шукаємо скарб», «Я буду вдячний» та багато ін.

4. *Каталог казок.* До каталогу казок увійшли як казки народні, так і твори Г. Бірюкова, Н. Григор'євої, Г. Демченка, В. Осеевої, В. Сухомлинського, Ю. Федьковича, І. Франка, В. Чухліба та інших авторів. Діти, звичайно ж, розуміють, що казкові персонажі – це видумані істоти, але носії добра і зла обов'язково викликають у дитячій душі схвалення або осуд. Саме завдяки казкам, діти сприймають світ не лише розумом, а й почуттями, знаходять у ній реальну форму вияву власної духовної наснаги.

5. *Сценарії виховних заходів.* Ця рубрика містить розробки сценаріїв виховних заходів, спрямованих на закріплення уявлень дітей про морально-етичні якості людини, покликаних сприяти прояви доброти, милосердя, взаємоповаги, товариськості й інших якостей у повсякденному житті. Також важливе значення у запропонованих сценаріях виховних заходах надається вихованню дбайливого ставлення до об'єктів природи, потреби піклуватися про рослинний і тваринний світ рідної місцевості, викликати осуд до дій та вчинків людей, які завдають шкоди навколишньому середовищу.

6. *Психолого-педагогічні поради батькам.* У цій рубриці ми подаємо психолого-педагогічні поради батькам вихованців щодо виховання почуття доброти у дітей старшого дошкільного віку.

Висновки і пропозиції. Отже, авторський навчально-методичний комплекс для вихователів «Доброта врятує світ» покликаний забезпечити цілісність та послідовність освітнього процесу у єдності цілей дидактичного процесу, змісту, організаційних форм навчання і виховання щодо формування почуття доброти у дітей дошкільного віку. Завдяки навчально-методичному комплексу реалізуються всі основні етапи педагогічного процесу: надання вихованцям відповідної навчальної інформації про добро, її сприйняття; набуття, закріплення й удосконалення визначених Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні та програмами розвитку дітей відповідних знань, умінь і навичок, їх застосування на практиці.

Перспективи наукових досліджень з цієї проблеми можуть бути значно розширені, а саме у вивченні наступності ціннісних орієнтирів дітей старшого дошкільного віку в умовах взаємодії вихователів та сім'ї.

Список літератури:

1. Богуш А.М. Педагогіка добра у спадщині В.О. Сухомлинського. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер. : Педагогічні науки.* 2014. Вип. 1.46. С. 21–25.
2. Гавриш Н. Доброму всюди добре, або як допомогти дітям зростати доброзичливими. *Вихователь-методист дошкільного закладу.* 2017. № 8. С. 40–45.
3. Далинська О. Увагу моральному вихованню. *Дошкільне виховання.* 2015. № 12. С. 13–15.
4. Доманюк О.М. Формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку : навчально-методичний посібник. Кременець, 2018. 144 с.
5. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
6. Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку: програма з духовно-морального виховання дошкільників : навчально-методичний посібник / За ред. В.М. Жуковського. 2-ге вид., доп. і перероб. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. 184 с.
7. Козлова С.А. Дошкольная педагогика : учеб. пособ. для студ. сред. пед. учеб. завед. Москва : Академия, 2014. 416 с.
8. Короленко В.Л. До проблеми морального виховання дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки.* 2015. № 2. С. 101–104.
9. Ладивір С. Перші уроки добра. *Дошкільне виховання.* 2008. № 12. С. 5–7.
10. Панченко О.В. Організація духовно-морального виховання дітей у дошкільних закладах. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського.* 2014. № 45. С. 107–111.
11. Рогожкін В.Т. Про класифікацію методів морального виховання. *Дошкільне виховання.* 2015. № 7. С. 93–95.
12. Сухомлинський В.О. *Вибрані твори* : в 5 т. Київ, 1997. Т. 4. 546 с.
13. Якименко Н.М. *Моральне виховання дітей дошкільного віку.* Ржищів, 2013. 68 с.

References:

1. Bohush A.M. (2014). Pedagogika dobra u spadshchyni V.O. Sukhomlynskohoho [Pedagogy of good in heritage V. O. Sukhomlinsky]. *Naukovyi visnyk Mykolajivskoho derzhavnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskohoho. Ser. : Pedagogichni nauky*, vyp. 1.46, pp. 21–25.
2. Havrysh N. (2017). Dobromu vsiudy dobre, або yak dopomohty ditiam zrostaty dobrozychlyvymy [Good is good everywhere, or how to help children grow benevolent]. *Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu*, no 8, pp. 40–45.
3. Dolynna O. (2015). Uvahu moralnomu vykhovanniu [Attention to moral education]. *Doshkilne vykhovannia*, no 12, pp. 13–15.

4. Domaniuk O.M. (2018). Formuvannia dobrozychlyvosti u ditei starshoho doshkilnoho viku [Formation of goodwill in older preschool children] : navchalno-metodychnyi posibnyk. Kremenets. (in Ukrainian)
5. Dutkevych T.V. (2012). Dytiacha psykholohiia : navch. posibnyk. [Child psychology]. Kyiv : Tsentr uchbovoi literatury. (in Ukrainian)
6. Zhukovskiy V.M. (ed.) (2012). Dukhovno-moralne vykhovannia ditei doshkilnoho viku: prohrama z dukhovno-moralnoho vykhovannia doshkilnykiv : navchalno-metodychnyi posibnyk [Spiritual and moral education of preschool children: a program for spiritual and moral education of preschool children] / 2-he vyd., dop. i pererob. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». (in Ukrainian)
7. Kozlova S.A. (2014). Doshkolnaia pedahohyka : ucheb. posob. dlia stud. sred. ped. ucheb. zaved. [Preschool pedagogy]. Moskva : Akademyia. (in Russian)
8. Korolenko V.L. (2015). Do problemy moralnoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku [To the problem of moral education of preschool children]. *Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Seriia : Pedahohichni nauky*, no 2, pp. 101–104.
9. Ladyvir S. (2008). Pershi uroky dobra [The first lessons of good]. *Doshkilne vykhovannia*, no 12, pp. 5–7.
10. Panchenko O.V. (2014). Orhanizatsiia dukhovno-moralnoho vykhovannia ditei u doshkilnykh zakladakh [Organization of spiritual and moral education of children in preschool institutions]. *Naukovyi visnyk MNU im. V.O. Sukhomlynskoho*, no 45, pp. 107–111.
11. Rohozhkin V.T. (2015). Pro klasyfikatsiiu metodiv moralnoho vykhovannia [On the classification of methods of moral education]. *Doshkilne vykhovannia*, no 7, pp. 93–95.
12. Sukhomlynskyi V.O. (1997). Vybrani tvory [Selected works]. : v 5 t. Kyiv, T. 4. (in Ukrainian)
13. Iakymenko N.M. (2013). Moralne vykhovannia ditei doshkilnoho viku [Moral education of preschool children]. Rzhyschiv, 68 p. (in Ukrainian)